

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(Շար. տես Բազմավեպ 1930 էջ 82)

Դ. Բագրատունեաց յրչան: — Մեր ազգաշէն ու եկեղեցաշէն Բագրատունիք ոչ միայն նորոգեցին եպիսկոպոսաց երբեմն ստացած իրաւունքն ընտրութեանց մէջ, այլ աւելի ևս ընդլայնեցին զայն, ի սկզբրան իրենց իշխանութեան՝ անոնց թողով նշանակել Լուսաւորչի աթոռին վրայ զանոնք՝ զորս յարմարագոյն կը դատէին: Այսպէս Ասողիկ կ'աւանդէ՝ թէ 855ին «սպարապետն Սմբատ հրամայէ ժողովել եպիսկոպոսաց և ձեռնադրել կաթողիկոս զԶաքարիա՝: Նոյնը կը կրկնէ և Յովհաննէս, ժողովը դնելով «ի գիւղաքաղաքն Երազգաւորս՝: Յայտնի է՝ որ Սմբատայ հրամանը ժողովման կը վերաբերի, և կապ չունի ընտրելոյն անձին հետ, որ եպիսկոպոսաց ազատ ընտրութեան թողուած կը թուի բացատրութեանդ մէջ, և որոց հետ ուրիշ ոչ ոք կը մասնակցի:

Բայց երբ Բագրատունիք իրենց զուխը կ'անցնեն Հայաստանի թագը, իրենց մտաց մէջ կը զարթնուն նաև նոյն թագին հին իրաւունքները: Եւ Մաշտոցի մասին կը պատմուի՝ թէ անոր առաքելականութեան ընթացքում հաւանեալ հաւանեալ թագաւորն (Սմբատ) և ցահաւեմար իշխանքն և պատուական արքադարձ, ... կացուցին զնա յաթոռ ս. Լուսաւորչին՝: Նոյն կերպով կ'ընտրուի նաև Մաշտոցի յաջորդն ու պատմիչը, «Թերևս ոչ կարացեալ դիմակ գոլ հրամանի սրբային և կամ այլոց ևս նախարարակոյտ բազմաթիւսն»: և Արդեօք այդ ընտրութեանց մէջ եպիսկոպոսութիւնը բնաւ անմասն էր, թէ պատմիչը զանց կ'ընէ յիշել՝ ազնուականութեան հզօրագոյն ձայնին քով, որ աւելի ազդեցիկ կը հանդիսանայ նուաճելու ընտ-

րելոյն կամ ընտրելոց ընդդիմութիւնը:

Այդ հարցումն ըրի, որովհետև հետագայ օրինակաց մէջ սովորաբար անպակաս կը տեսնենք եպիսկոպոսաց մասնակցութիւնը թագաւորին հետ, մինչ ազատանին հազիւ երբեք կ'երեւի: Այսպէս 941ին Անանիա մոկացին կ'ընտրուի «հաւանութեամբ սոցա, (որ են Գագիկ Արծրունի և Աբաս Բագրատունի թագաւորը), և սոցին բազմաթիւ զարմիցն, և համարեն եպիսկոպոսաց և վանականաց և այլ ճգնաւոր մենաւորաց առաջնորդից հայցմանց և միաձայն բողոքանաց», ինչպէս կը պատմէ ընտրեալն ինքնին՝, և ուր կը պակսի ժողովուրդը միայն: Նոյնպէս 969ին քաղկեդոնական վահանիկ կաթողիկոսին դէմ «ժողովեցան կրօնաւորքն Հայոց ի քաղաքն Անայ, տէր Թաշիկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, և հայր Պողիկարպոս Կամրջաձորոյ վանական, և հայրն Սարգիս՝ Հոռոմոսի վանաց վանական, և հայր Ստեփանոս՝ Սեանայ վանաց վանական, և այլ եպիսկոպոսներ և հարք բազումք», որոց երկուդէն վահանիկ փախաւ ի վասպուրական: «Իսկ ժողովն՝ կամակոյտեմաբ Առաջնաշահի կաթողիկոս հաստատեաց Հայոց զՍտեփանոս վանական Սեանայ՝: Հոս կան կրօնականք ու թագաւորը միայն, և կը պակսին ազատանին ու ժողովուրդը:

972ին՝ «հրամանաւ թագաւորին որ (Աշոտ) Սղորմաձն կոչիւր՝ ժողովեալ ընտրեցոյ տրանց (որ կ'իմացուին ազնուականք) և եպիսկոպոսաց սրբոյ, կացուցանեն յաթոռ հայրապետական» զԹաշիկ

1. Ասողիկ, Պարխ, 1859, 111. — 2. Յ. ԿԲ. 161. — 3. Նոյն՝ 229. — 4. Նոյն՝ 230. — 5. Արք. 1897, 129. — 6. Ասողիկ, 168.

Ա՛: 992ին «Գագիկ (Ա) արքայ Հայոց՝ կացոյց կաթողիկոս Հայոց զտէր Սարգիս, . . . ժողով եպիսկոպոսաց արորեայ՝ որ յաշխարհէս Հայոց և որ ի Յունաց կողմանէն, որոց զլուս տէր. Սահակ՝ Արշարունեաց եպիսկոպոս՝: Այսպէս ընտրուեցաւ 1065ին Գրիգոր վկայասէր ալ, որոյ համար Կարուց Թազաւորը Գագիկ ժողովէր զհարս Հայոց առ հասարակ, և միարան համակամութեամբ . . . յառաջ կոչեն զՎահրամ՝, որ փորձեց հրաժարիլ, և որոց «ամենեցուն բռնադատեալ» զայն, կու տան անոր Լուսաւորչի անունն ու աթոռը: Այդ պահուն մեր Թազաւորութիւնն ու հայրապետութիւն պանդուխտ են Յունաց տէրութեան մէջ. և յետ մահուան Պետրոս Գետադարձի՝ «Թազաւորը Յունաց ոչ տային թոյլ ղենլ զոք կաթողիկոս, սակա անտաշնորդ քնալոյ ազգին մերոյ, և այնր աղազաւ յինքեանս դառնալոյ» եկեղեցական պառակտումէն: Գագիկ «բազում աշխատութեամբ» յաջողեցաւ կայսերէն հրաման ստանալ ընտրելու «զո և կամեացին», փոխարէն շնորհելով անոր Կարսի բերդը: և այդպէս ընտրուեցաւ վկայասէրը՝: Սա յետոյ 1070ին ուղղելով միակեցական կենաց նուիրելի, և շլանլով Թախանձանաց «Թազաւորին և իշխանաց Հայոց», իւր հրաժարականը տուաւ «ցրագատրն Հայոց», որ էր Նոյն Գագիկը, և անոր տեղ ընտրեցին զԳէորգ վարդապետն, զոր ինքն իսկ ձեռնադրեց ակամայ. զի իրեն հետ պիտի երթար մեռնաստան, և իրեն առաջարկուած պատուէն հրապտուած՝ դասալիք եղաւ: Գրիգոր մեկնեցաւ տիրած, բայց իւր անացած խաբկանքը չմարսեց. երկու տարի յետոյ դարձաւ, և հայրապետական աթոռը յետ առաւ անոր ձեռքէն՝:

Այդ ջրջանին աթոռը կը գտնուէր Մուտառասմոյ մէջ, որ յունահայ բռնակալ Փիլառտոս իշխանին ներքե էր, և ուսկից

կը խուսափէր վկայասէրը: Երբ Փիլառտոս ստիպեց զայն դառնալ իւր աթոռը, Գրիգոր նամակաւ ինչորեք՝ որ իւր տեղ ձեռնադրել տայ Գետադարձի քեռորդին Սարգիս: «Յայնժամ հրամայեաց Փիլառտոսն իրեն ժողով եպիսկոպոսաց և հարան վանականաց և կրօնաւորաց», որոնք 1076ին ձեռնադրեցին զՍարգիս Հոնի քաղաքին մէջ՝:

1079 թուին Բագրատունեաց տունը կը շինուէր՝ սպանմամբ վերջին պայազատին: Յետ երկու տարւոյ Բարսեղ, ազգական վկայաստիրին, ուսկից Անույ եպիսկոպոս ձեռնադրուած և հայրապետութեան խոստումն առած էր երբեմն, զնաց Աշուանից ոստանը Լոտէ, և խնդրեց իւր իրաւունքը: Այն ժամանակ «ժողովեաց Թազաւորն Կորիկէ (զարմով Բագրատունի) զեպիսկոպոսոսն Աղուանից աշխարհին» Հաղորատայ մէջ, ուր եկաւ անոնց Ստեփանոս կաթողիկոսն ալ, և «ձեռնադրեցին զտէր Բարսեղ կաթողիկոս յաթոռ արդոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց», և նստաւ Անույ մէջ՝: Տարօրինակ ընտրութիւն մ'եղաւ այդ՝ առանց մասնակցութեան հայ եպիսկոպոսաց, և մինչդեռ կենդանի էր վկայասէրը, և ի Հոնի կը նստէր Սարգիս յաջորդը Թէոդորոս, ընտրուած 1077ին: Հոնի 1085ին ընկաւ Թուրքաց լծին ներքե, և Փիլառտոս հրաւիրեց զԹէոդորոս իւր սահմանաց մէջ: Երբ նա չկրցաւ երթալ, իշխանը Մարաշի մէջ «արար ժողով եպիսկոպոսաց և հարանց, և ետուն ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան» Վարազայի հօր՝ Պողոսի, որ քիչ օրէն ձգեց փախալ: Այսպէս Հայք այդ պահուն ունեցան միանգամայն չորս կաթողիկոսներ¹⁰, հայրապետական աթոռն անբնական կաշտեման մը մատնելով:

Այդ բոլոր տեղեկութեանց մէջ բան մը կը նշմարենք. կաթողիկոսական ընտրու-

1. Կիրակոս, Վնեպիկ, 1865, 49. — 2. Ասողիկ, 260-51. — 3. Սփեբեք, ԺԻ, 17-18. Շնորհաւայ Բաքը յափա. Վնեպիկ, 1880, 544. — 4. Մար. Ռուհա-

յեղի, Երսփ. 1869, 280, 247. — 5. Անք.՝ 252-53. — 6. Սփեբեք, ԺԻ, 29. — 7. Ռուհ. 265-66. — 8. Նոյն՝ 254, 259. — 9. Նոյն՝ 275. — 10. Նոյն՝ 276.

թեանց մէջ առկա անյայտացումն ազնուական դասուն, և կեդրոնացումն եպիսկոպոսաց ու քաճայի նաեւ վանահարց պաշտօն, առնենալով իրենց հետ արքայական ու մերթ բռնացող իշխանի մը հաճութիւնն ալ, իսկ ժողովուրդը դեռ չի տեսնուիր: Այս է Բագրատունեաց շրջանի ընտրական նկարագիրը:

Ե. Կիլիկիան շրջան — Ոչ մի փոփոխութիւն կ'երեւի հոս նախկին դրութեան վրայ, որ հաստատուն կը պահուի, այս տարբերութեամբ՝ որ Բագրատունեաց դերը կը ստանձնեն Ռուբինեան պատկաւորը: Մեծն Լեւոն 1193ին կը հրաւիրէ հայ եպիսկոպոսները Գրիգոր Քարալիթի ընտրութեան, ինչպէս կ'իմացնէ Լամբրոնացին, գրեւով առ արքայն. «ձեռն առուած պաշտութիւնդ կոչեաց զմեզ ի մանուկ կաթողիկոսին ձեռնադրելն»: Բայց հագիւ տարի մ'էր անցեր, նախանձոտ եպիսկոպոսն՝ որ այդ մատաղ հասակը չէին հանդուրժեր տեսնել հայրապետական աթոռին վրայ ու խոնարհիլ անոր, միով ծածկեցին զայն Լեւոնի առջև, որ զայն փակել տուաւ բերդի մէջ, «մինչև ըննութիւն լիցի ճշմարտութեամբ վասն նորա. և ինքն զրեաց թուղթս առ վարդապետս և եպիսկոպոսոն Հայոց աշխարհին՝ եթէ զինչ կամեց իցնն նոցա վասն այսր»: Ժողով գումարուեցաւ, որուն կոչուած ու ներկայ էր դարձեալ Տարսնի առաջնորդն ալ՝ թէ ինչ վճռեցին՝ յայտնի չէ. միայն թէ օր մը բերդին պարսպին ոտըը շտիջախառած գտնուեցաւ մանուկ կաթողիկոսին մարմինը, և ոճրին հեղինակներն անյայտ մնացին: Այս տեղ ուշագրաւը՝ հայրապետին վրայ Լեւոնի ի գործ դրած իշխանութիւնն է, յարգելով նաև կղերին իրաւունքը:

Հոս վերստին կը պատակալի հայրապետական աթոռը: Յովհաննէս եպս. Սոյոյ, որ գործակից եղաւ Քարալիթի բանտար-

կութեան մէջ, «զի ընտանի էր թագաւորին Լեւոնի, բռնացաւ և կալաւ» անոր աթոռը՝ ընտրութեան կերպը սովորականն էր. «ժողովեաց թագաւորն Լեւոն շատ եպիսկոպոս, և 'եղ ի կաթողիկոս» նոյն եպիսկոպոսը: Չայս երբ տեսաւ Սեբաստիոյ առաջնորդն Սեանիա, «չգաւ նա առ սուլտանն՝ գոր Հոռոմոց կոչեն; ետ նմա կաշառ, և նստաւ կաթողիկոս ի Սեասա»: Ինք չկարօտեցաւ եպիսկոպոսաց ժողովին, որոյ տեղը բռնեց այլադէնին իւր խթած դրամներուն ժողովը: Այդ պահուն երբորդ կաթողիկոս մ'ալ Աղթամարի մէջ կը նըստէր, Դա էր Դաւիթ, ժազմամբ Արծրունի, որ 1113ին՝ երբ վախճանեցաւ Բարսեղ կաթողիկոս, «արարեալ ժողով հպիսկոպոսաց հնգից, ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս», իրեն երեակայական իրաւունքներ ընծաւ յելով՝ Բայազի օրինաւոր յաջորդը Գրիգորիս այդ գալթակողութեան առաջն առնելու համար՝ Սեաւ լերան վրայ գումարեց 2500 եպիսկոպոսաց ու հարց ժողով մը, և մերժուած հուշակել տուաւ աղթամարցիները, «անէծս ցաւագինս կուտեալ ի գրուլս նոցա»: Ինչպէս կը տեսնենք, թէ Յովհաննէս և թէ Դաւիթ ընտրութեանց մէջ՝ եպիսկոպոսաց ժողովն է գործողը, մին թագաւորին հետ, և միւսն ինքնագլուխ և առանձին. ինչպէս Դաւիթ յաջորդներէն՝ զՊաքարիա ընտրողն ալ էր «եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և բազում կրօնաւորաց» ժողով մը¹⁰:

Սակայն դեռ մեր իշխանը ալ կ'երեւին երբեմն ընտրութեանց մէջ, երբ կը պակասի թագաւորը: Այսպէս 1220ին՝ յետ նոյն Յովհաննէս մահուան, «ժողովեաց հպիսկոպոսոսն և վարդապետսն՝ խորհեցան հաստատել կաթողիկոս Հայոց, իսկ իշխանքն երկպառակեցան, զի արքայ ոչ գոյր՝ որ նորա կամօքն կացուցանէին: Իսկ պարոն Կոստանդին պալլն գտէր Կոստանդին բարձրերդցին կամէր, և պարոն Կոս-

1. Գր. Տղայի 64. Վենետիկ, 1865, 224. — 2. Կիրակ. 69. — 3. Գր. Տղայ, 224. — 4. Կիրակ. 69. — 5. Նոյն՝ 70. — 6. Սմբատ, Պարիս, 1859, 114. —

7. Կիրակ. 70. — 8. Վարդան, Վենետիկ, 1862, 116. — 9. Շնորհաւայ Նամակնի, Վենետիկ, 1838, 134. — 10. Թով. Արք. Կ. պղն, 1852, 363.

տանդին լամբրոնացին՝ զԳրիգոր վարդապետն սկեռացին, Եւ Աստուած՝ որ յամենայն ժամ լսէր կոստանդին պալլոյն Հայոց, և այժմ լուաւ, և եղին զտէր կոստանդին բարձրերգոցին կաթողիկոս Հայոց՝։ Ուր կը ահանենք՝ թէ եպիսկոպոսաց ժողովն աւելի հաւանող է պալլին առաջարկածին՝ քան ազատ ընտրող։

1268ի յիշատակարան մը կը գրէ՝ թէ «ի շնորհացն Աստուծոյ և հրամանաւ Թաւորին Հեթմոյ՝ յաջորդէ զաթոռն տէր Յակոբ (Ս), այլ բարի և վարդապետ հին և նոր կոստակարանաց, անապատական վարուք ճգնեալ»։ Բայց ընտրութեան մասնակցեր էր սովորական ժողով մ'ալ արեւելքէն ու Կիլիկիայէն՝ ըստ ուրիշ վկայութեան փոքր թվով։ Երկուր վախճանելով 1286ին, «մեծաւ հանդիսիւ և աշխարհամտով ամբարիւ նստուցանեն կաթողիկոս Հայոց» զկոստանդին Բ, «ձեռամբ Թաւորորին Հայոց Լեւոնի՝ որդւոյն Հեթմոյ, ընդ որս և մեր նուաստութիւնս», կ'ըսէ Օրբելիանս։ Նոյն արքայի որդին ու յաջորդը Հեթմոմ կը ընշամանայ հայրապետին հետ. «սունէ ինքեան խորհրդակից յեպիսկոպոսաց և յիշխանաց զխաւորագոյնսն, նաեւ ի վարդապետաց իսկ», և անոնց հետ «սունէ ժողով» ու կը հրաժարեցնէ զկոստանդին 1289ին։ Ապա յաջորդին ընտրութեան կը հրաւիրէ նոյն պատմիչն ալ, որ չհաւանելով հրաժարելոյն եղած անխրաւութեան՝ կը մերժէ երթալ։ Նուիրակն երբ կը դառնայ, կը գտնէ արդէն «հաստատեալ յաթոռ կաթողիկոսութեան զՍտեփանոս»։ Նոյն գրիչն իւր ժամանակագրութեան մէջ ալ կ'ըսէ՝ թէ «Բ ձեռն թղթաց մեծապատիւ արամբք հրաւիրեցին զմեզ և զայլ եպիսկոպոսոսն և զպլ իշխանս արեւելից՝ երթալ ի Թաւորաւորութիւնն մեր ի Սիս՝ յընտրութիւն նորոգ հայրապետին»։

Ստեփանոսի մահուամբ՝ 1296ին «ղարձեալ առնէ ժողով Թաւորն Հեթմոմ, և տայ ձեռնադրել կաթողիկոս Հայոց զաւր Գրիգոր՝ Անաւարդայ եպիսկոպոս»։ Այսպէս նաեւ 1322ին «զերին կաթողիկոս՝ հրամանաւ Թաւորորին Լեւոնի և շատ եպիսկոպոսաց՝ զՍիս եպիսկոպոսն տէր կոստանդին լամբրոնացին»։ 1340ին «Թաւորն Լեւոն ընկէց զտէր Յակոբ կաթողիկոսն», անկից յանդիմանալով ի նեւուն համար. «և եղ փոխան նորա զեպիսկոպոսն Գոնեբուն զտէր Միսիթարն»։ անշուշտ զործակցութեամբ ժողովոյ՝ ըստ սովորութեան։ Վասն զի նոյն կաթողիկոսը 1355ին վերստին կը բազմի աթոռը՝ հաւանութեամբ կոստանդին արքայի և եպիսկոպոսաց¹⁰։

Ամփոփելով այդ օրինակները, կիլիկեան շրջանիս մէջ հայրապետական ընտրութիւնը կը կատարուին միշտ եպիսկոպոսաց ժողովէն և հաւանութեամբ արքային, որ յաճախ ինքն իսկ կ'առաջարկէ ընտրելին, և ժողովը կը հաւանի։ Իրեքմի կը մասնակցին իշխանը ալ, մինչ ժողովուրդը դեռ ընաւ ձայն չաւնի։

2. Ընտրութիւն իւր յայրդիւն — Եղած են առիթներ՝ ուր արքեպիսկոպոսը իրենց վախճանելէն յառաջ նշանակեր են իրենց յաջորդը։ Այսպէս Աղեքսանդր՝ մետրոպոլիտ Աղեքսանդրիոյ, 328ին Թրսանի պահուն իրեն իբր յաջորդ մատնանշեց զսուրբ Ամնաս, զոր յետոյ ժողովուրդը վաւերացուց և եպիսկոպոսունը ձեռնադրեցին¹¹։ Այդ վերջինը նոյնպէս իրեն յաջորդ նշանակեց և կղերին ալ ժողովուրդը զեան հաւանութեան յանձնեց զԳիկոն կամ Պետրոս քահանայ¹²։ Բայց այս եղանակը, որ սոսակ մ'ուտնձգութիւն էր հաւարաւ կաց իրաւանց մէջ, հաճախ չթուեցաւ Եկեղեցւոյ հարց, և 341ին Անտիոքայ ժողովն արգելեց զայն (կան. իդ)¹³։

1. Տարեգիրք Կիլիկ. գրչ. Բ. 1308. Ս. Ղըր. էջ 316. — 2. Հաւաքումս յսկիբք. գրչ. ի Ս. Ղըր. — 3. Սիսուան, 249. — 4. Ստեփ. Սիսեանց եպոս. Մոսկուա, 1861, 319. — 5. Նոյն. 320-22. — 6. Հանգ. սմ. 1921, 180. — 7. Ստեփ. Սիս. 326. —

8. Միքսա՝ 130. — 9. Փանկիրեմ. պատմ. Կիլիկիոյ, գրչ. Բ. 1318 Ս. Ղըր. էջ 262. — 10. Չալ. Գ, 353. — 11. Սողոմոն, Բ, 47. — 12. Հմմտ. Cabrol, Dict. d'archéol. IV, 2621. — 13. Pitre, I, 462.

Նոյնը կ'երևի նաև մեր քով, և աւելի յաճախ իսկ Մեք տեսանք ս. Յովսէփոս ընտրութիւնն իշխանաց ձեռքով՝ ըստ վրկայութեան ժամանակացն¹։ Իսկ Փարպեցին անոր հայրապետութիւնը կը դնէ «հրամանաւ երանելոյն Մաշտոցի²» իւր նախորդին. տեղեկութիւն՝ զոր կ'առնու կը կրկնէ խորհնացին ևս, «հրամանաւ երանելոյն Մեսրոպայ³»։ Եթէ պատմական է այդ, ուրեմն իշխանը կատարեցին պարզապէս վարդապետին վերջին փափաքը։ Միջին դարուն աւելի կ'երևի զործադրուած այս ընտրական եղանակը։ Վահան 968ին հայրապետ կը կարգուի «հրամանաւ Անանիայի (իւր նախորդին), Յովհաննիսի և Աշոտյ Հայոց թագաւորացն», կ'ըսէ Ուսոյեցին⁴, սխալելով գոնէ այդ երկու հարազատից մասին, որոնք թագաւորեցին 1020ին. որով պէտք էր ըսել Աշոտ Գ որդեմածի, ինչպէս կը զրէ Սիւնեաց պատմիչը, ըսելով՝ թէ այդ ընտրութեան համար «առնէ ժողով եպիսկոպոսաց և հարց⁵»։ Վահանայ յաջորդին՝ Ստեփանոսի համար կը պատմէ Ուսոյեցին՝ թէ «նստուցանեն զնա հայրապետ Հայոց՝ հրամանաւ և օրհնութեամբ տեառն վահանայ⁶»։ Նոյն Ստեփանոս⁷ չմոռած «ձեռնադրեաց յաթոռ իւր զերանելին տէր իսաչիկ⁸» Ա՜։ Սա ևս «ձեռնադրեաց յաթոռ իւր զտէր Սարգիս⁹»։ Նոյնպէս «ձեռնադրի տէր Պետրոս (Գեորգիորձ) ի կաթողիկոսութիւն առ կենօքն տէր Սարգիս¹⁰» և անոր ձեռք իսկ¹¹։ Յետոյ Նոյն Պետրոս «անուանեաց յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ զամենագովելին զտէր իսաչիկ¹²» Բ իրիւ օգնական իրեն, զոր ապա վախճանելէն յառաջ ալ «ձեռնադրեաց յաթոռ հայրապետութեանն¹³»։ Եւ ի Հոնի՝ Սարգիս տեղ «հրամանաւ նորա նստուցանեն¹⁴» զԹէոդորոս¹⁵։

Այս տեղեկութիւնը կը վերաբերին 968-

1077 տարիներու շրջանին, մինչ իրենց գլխաւոր աղբիւրը Մատթէոս կը զրէր իւր 1136ին։ Հետեւաբար իւր բոլոր ըսածներուն ստուգութիւնը չենք կարող երաշխաւորել։ Ընդ հակառակն աւելի հաւաստի օրինակներ ունինք յաջորդի ընտրութեան՝ Պահլաւունեաց մէջ։ Անոնց առաջինը Գրիգոր վկայասէր մեծն՝ տարօրինակ ընթացք մ'ուէր այս մասին։ Նախ իւր Գրիգորիս քեոորդին «ձեռնադրէր կաթողիկոս Եգիպտոսի», ուր ինք զնացեր էր այցելութեան զհոգեւորական համար գլխաւիժայն՝ որ զինք սիրելուն կ'ուզէր հոն պահել, ու կը դանձայ ի Հայս։ Եւ որովհետեւ անպատասէր էր, իւր Բարսեղ անուն ազգականը, կոնխաւ ինքնագլուխ կաթողիկոս նստած Անույ մէջ¹⁶, «կարգէր փոխանակ իւր հովիւ և վերատեսուչ Քրիստոսի հօտին», այսինքն իրիւ տեղապահ, անոր բնակավայր նշանակելով Շուղը։ Երկու ընտրութիւնք ալ կը կատարէ իւրովի, առանց ժողովոյ։ Ինք կ'առաջարկէ նաև իւր միւս փոխանորդը Հոնույ մէջ¹⁷։ Միանգամայն Բարսեղ խնամոց կը յանձնէ իւր երկու քեոթոռները Գրիգորիս ու Ներսէս, և «պատուիրէր սնուցանել զնոսա զգուշութեամբ¹⁸»։ . . լինել ժառանգ սրբոյ աթոռոյն¹⁹։

Բարսեղ յետոյ վկայասիրին մահուամբ յաջորդեց անոր²⁰։ Եւ ինքն ալ իւր մեռնելէն յառաջ «զնայր յեկեղեցին», և Գրիգորիսի վրայ իւր ևս տարէ հայրապետական կարգը, այսպէս ի գլուխ տանելով վկայասիրին կտակը²¹։ Առ այս հրաւիրած էր «զեպիսկոպոսունս և զվանորեայս երկրին և զիշխանսն», որոնք չհասած՝ ստիպուեցաւ փութացնել ձեռնադրութիւնը, իրեն պատահած արկածի մը պատճառաւ՝ որ զինքն արագ գերեզման տարաւ²²։

Գրիգորիս յիսուն և չորս տարի վաղելով իշխանութիւնը, ձերբացած ու խօթ,

1. Աստ՝ 8. — 2. Փարպ. 106. Խորհն. Գ, կէ. — 3. Ուսո. 40. — 4. Ստեփ. Սիւն. 211. — 5. Ուսո. 41-42. — 6. Նոյն՝ 47. — 7. Նոյն՝ 49. — 8. Սիւն. 1. Կատարիկոսի 8. Վարդան՝ 98. — 9. Ուսո. 122,

152. — 10. Նոյն՝ 259. — 11. Աստ՝ 107. — 12. Անգ՝ — 13. Սոփեթ. ԺԳ, 28, 29, 30. Շնորհ. Բաճ յափա, 550. — 14. Սոփեթ, 80-81. — 15. Անգ՝ 32. — 16. Վարդան՝ 116. Ուսո. 411,

իւր հարազատը Ներսէս «ստիպէ առնուլ զատուածընկալ աթոռոյ իւրոյ փոխաւ, նորդութիւն»։ Եւ առ այս ժողով կը խմբէ, որուն կը մասնակցին «զբարս սրբազանից քահանայապետաց և քահանայից և իմաստուն վարդապետաց»՝ վկայութեամբ ընտրելոյն¹։ Կամ ըստ պատմչին՝ «կոչեաց զեպիսկոպոստունս և զվարդապետս և զհարս սրբոյ լերինն (Սեաւ կոչուած) և զորս յայլ կողմանց», առանց մասնակցութեան աշխարհականաց։ Ներսէս յետ երկար գիւմարութեան տեղի տուաւ եղբոր ու ժողովին ստիպման։ Ապա ծերունի հայրապետն անձամբ կաթողիկոս ձեռնադրեց զայն, և ինքն յետ երեք ամսոյ առ Աստուած փոխեցաւ²։

Գրիգորին ոչ միայն իւր, այլ իրեն պէս ձեռութեամբ դուռը հասած եղբոր յաջորդն ալ նշանակած էր կանխաւ։ Ուրոյ «անդարձ կտակն հաստատեալ պահիւր» իւր եղբորորդին Գրիգոր Տղայն «կատարել փոխանորդ (այն է յաջորդ) եղբոր իմոյ տեսնն Ներսիսի», կ'ըսէ Գրիգոր յիշատակագիրը 1173ին՝ ի հաստատութիւն ազոր՝ նաև Շնորհալին իւր մահուան ժամանակ «զրէր ի կտակն իւր և պատուէր տայր նստուցանել յաթոնն նորա զորդի եղբորն իւրոյ երեցագունի վասպի, զարքայակոպոստ տէր Գրիգոր՝ մականունն Տղայ։ որ և արարին իսկ ըստ իւրում հրամանի»։ Կտակներէդ զատ՝ «նաև ըզլաւութիւն բարուցն և զսրբութիւն անձինն տեսեալ, իբր ի հրամանէ Աստուծոյ ժողովիսլաց», «ի հաւանութենէ բոլոր ազգին եպիսկոպոսաց սրբոց, հարց և վարդապետաց, վանականաց և աշխարհայնոց, զօրականաց և զօրապետաց», «հաստատեցին զնա յաթոռ վերականցութեան՝ բազում իրախութեամբ և մեծ հանդիսիւ», կը յարէ Գրիգոր յիշատակագիրը, և կը հաստատէ Լամբրոնացին³։ Եւ ուր հաւանող ժողովը կազմուած է եկեղեցականներէ և աւագանիէն միանգամայն։

Այսպէս ուրեմն յաջորդին ընտրութիւնն այդքան ընդարձակ է մեր մէջ միջին դարուն, և վկայասիրի նշանակած մասնակաւ տեղապահներէն զատ, միւսերն ազատաց կամ եկեղեցական ժողովոց հաւանութեան ալ ենթարկուելու են միշտ ընտրողաց կողմանէ, առանց սակայն մերժուելու քնաւ։ Այս դրութիւնն աւելի հաստատուն հանգամանք առած էր Ալթամարայ և Աղուանից թոռներու վրայ՝ Սոյ 1342ի ժողովոյն ժամանակ, որ կը վկայէ՝ թէ առննք «ընտրեն զյաջորդս իւրեանց. բայց ոչ առ կենդանեաւ նոցուն ձեռնադրին ընտրեալքն, այլ զկնի մեռանելոյն»⁴։

Է. Իդանակ ընտրութեան։ — 1. Ընտրական ժողովը խմբուելու համար՝ հարկ էր նախ հրաւիրել ժողովականները, Եւ հրաւիրողը կը լինէր թագաւորը, իշխանապետը, կամ հայրապետը՝ որ պիտի ընտրէր իւր յաջորդը, ինչպէս նկատեցինք վերոյիշեալ օրինակաց մէջ։ Գ Սոսեփանոսի ընտրութեան համար՝ Հեթում Բ թագաւորն ու ժողովը ճոխրակ կը յղեն Սոսեփանոս սկեռացին՝ հրաւիրակն նաւակօք, կոչելու արևելեան եպիսկոպոսներն ու իշխաններն⁵։ Նոյն թագաւորը 1293ին՝ Գրիգոր անաւարդեցոյ ընտրութեան համար կը խորհրդակցի եկեղեցոյ ուխտին և իշխանաց հետ։ «և առաջին գիւմնուաստութիւն, — կը զրէ զրազարկեցին թորոս զրիչ, — և զսիրելի և զսննդակից եղբայրն իմ զպատուելի եպիսկոպոս տէր թումաս՝ յաշխարհն արևելից, առ ի մեծարան եպիսկոպոսաց և իշխանաց, զալ վերստին նորոգել զաթոռ սուրբ Լուսաւորչին», զոր և կը կատարեն⁶։

2. Ընտրող ժողովոյն նախագահ կը բազմէր՝ Արշակունեաց շրջանին՝ թագաւորը, երբ ժողովն ազատանիէն միայն կը կազմուէր⁷։ Անոր յաջորդող շրջանին, յորում նախարարը և եպիսկոպոսունք խառն կը զուգարուէին⁸, թէ ով կը նախագահէր՝ յայտնի չէ մեր ունեցած տե-

1. Շնորհ. Նամակ. 12, 5. — 2. Սոփեբք. 66. — 3. Տորեգիրք Կիլիկ. Կիւր. — 4. Հաւագ. յրդ. 1173, 1174. — 5. Գովեստ Ի Շնորհ. զր. Ս. Ղզր. — 6.

Mansi, XXV, 1258. — 7. Սեփ. Սիւն. 821-22. և աստ՝ 13. — 8. Հաւագ. յրդ. 1291. — 9. Սոսեփ. 84-85. — 10. Աստ՝ 88, 89.

ղեկութեանց մէջ, Բագրատունեաց տէրութեան օրով ժողովոյ և նախագահութեան հանգամանքներն երթալով կը պարզուին: Հող մեր Թագաւորը հետ զննէ՝ ձեռնպահ կը ֆիան հպիսկոպոսաց ժողովէն, և կը շատանան՝ անոնց ընտրելոյն տալով իրենց հաւանութիւնը. իսկ ժողովոյն կը նախաձեռնէ հպիսկոպոսներէն պատուաւորագոյնը: Որով 968ին զՎահան և 969ին ալ զՍտեփանոս ընտրող զուարմանց մէջ՝ «էր զլուս ժողովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս» և 992ին Սարգսի ընտրութեան զահագլուխ բազմած էր Արշարունկոս հպիսկոպոսը Սահակ: Նոյն զրութիւնը կը շարունակէ նաև Ռուբինեանց ժամանակ, ժողովոյն անդամը ու նախագահ՝ եկեղեցականը էին. և անոնց ընտրածը կը վաւերացնէր յետոյ Թագաւորն իւր աւագանւոյն խորհրդով, ինչպէս կը տեսնենք ընդ հուպ Սոս 1342ին ժողովոյն վարչութեան մէջ: Իսկ իւր յաջորդի ընտրութեան կը նախագահէր կաթողիկոսը՝ երբ զործը կը կատարուէր իւր կենդանութեանը, ինչպէս տեսանք օրինակներով:

3. Ընտրելին կ'առաջարկուէր մերթ Թագաւորին կամ իշխանապետին կողմանէ. ինչպէս Լուսաւորիչ՝ Տրդատէն, Յուսիկ Ի՝ Պապէն, Արրահամ՝ Սմբատէն, Գրիս առփոր՝ Թէոդորոսէ, Յովհաննէս Դ՝ մեծն Լևոնէ, Կոստանդին Ա՝ իւր անուանակից պալլէն, և այլն: Երբեմն ժողովականը կը պահանջեն ընտրելին համախումբ, ինչպէս եղաւ ա. Յուսկան, Դանիելի, Ներսիսի՝ և այլոց, անշուշտ կանխաւ գոյացած համաձայնութեամբ իրարու հետ: Իսկ հայաբազմաց կողմանէ առաջարկուած փոխանորդներն ու յաջորդներ յառաջագոյն ալ նշանակուած էին միշտ:

4. Կրկնիկա արևմտեան ազդեցութեան ներքեւ կը փորձէ բարեւորմանը մոծանել ընտրութեան նախկին եղանակին մէջ: Կաթողիկոսը հնէքը, զոր շարադրեց Ներսէս Լամբրոնացիին՝, այսպէս կը սահմանէ. «Յորժամ հանդերձեալ լինին բարձրացու-

ցանիլ զոր ի պատիւ կաթողիկոսութեան տանն Հայոց, նախ ընտրել պարտ է ըստ կաթողիկէ եկեղեցեացն սահմանի», որ է միւս քրիստոնէից նման: «Քրտը ժողովուրդը Հայաստ ազգին՝ հանգերմ ամենայն ժառանգաւորօքն եկեղեցւոյն և երկու տասան եպիսկոպոսօք՝ ընտրեն ի նոցանէ երիս արտ», այսինքն մասնակցող եպիսկոպոսներէն երեք հոգի: «Եւ քննութեամբ ժողովոյն» — որ զատ է երկից ընտրողնէ, ընէ, և անշուշտ կազմուած հպիսկոպոսներէ, — ընտրեն զմի ի նոցանէ վկայեալ յամենայնի ի գործս բարիս, և ի վարս առաքինիս սուրբ և անարատ, գիտութեամբ և իմաստութեամբ լի, որ կարող իցէ հովուել զժողովուրդն որ յԱստուծոյ հաւատասցի նմա»:

Պէտք է գիտնալ՝ որ երբ Տարսնի առաջնորդն այս սահմանը կը շարադրէր, տակաւին Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը չէր սկսած: Այս պատճառաւ ընտրութեան համազգային եւ մը տուած նա, որ երբեք չզործադրուեցաւ. և «քրտը ժողովուրդը Հայաստ ազգին» չեն տեսնուիր կրկնեան շրջանիս ոչ մէկ ընտրութեան մէջ, ինչպէս կը վկայեն նոյն և յաջորդ դարերու օրինակները: 1198ին պահպանեցաւ առաջին Ռուբինեանը՝ Լևոն, որ թէ ինք և թէ յաջորդները ձեռք առին հայրապետաց ընտրութիւնը՝ զործակցութեամբ հպիսկոպոսաց ժողովոյն, և «ժողովուրդը» մոռացուած մնացին՝ ինչպէս յատալ:

5. Մեր հին մատենագրութեան մէջ գոյութիւն չունի, և անգիր աւանդութիւն կամ լոկ թուիք մ'էր անշուշտ այն «կառնոնը», որ Չաւրդեանի «Թուէն» աւանդաւորած 1114ին զաղթամարցիս բանադրող ժողովէն, — և զոր կրկնեցին Խնձիճեան, Հ. Ալիշան, Մսերեանց և այլք հո՛, — թէ «յընտրութեան կաթողիկոսի լիցի միաժայն հաւանութիւն չորից գլխաւոր և թոռոց արքեպիսկոպոսաց որ ի մեծ Հալայ, այսինքն են Բշնոյ, Հաղբատայ, Թաղէսոսի վանաց» որ յԱրտաշէս և Ստաթեւոս

1. Ուս. 40, 42. — 2. Աս. 107. — 3. Աս. 4, 5, 8, 9, 108. — 4. Աս. 4. — 5. Բագմ. 1929, 885.

— 6. Գր. Ս. Ղազար. Բ. 1178 հն. — 7. Շմոս. Բագմ. 1902, 556.

կամ Տաթևու, և եղաւ վճիռ՝ զի առանց հաւանութեան սոցա անվաւեր լինի ընտրութիւնն»։ Այսպիսի վճիռ չէ տրուած երբեք, ինչպէս ձրի էր Օրբելեանի պահանջն ալ՝ թէ «առանց սոցա (այսինքն եպիսկոպոսաց Սիւնեաց) ոչ ձեռնադրի պատրիարք Հայոց, և ոչ լինի ժողով (ընտրութեան), այլ զլուր և հրամանատար ժողովոյ սոցա լինին»։ Պատմչիս օրով իսկ և առանց իւր ներկայութեան — մանաւանդ մին իւր կամաց հակառակ իսկ — ընտրուեցան Ստեփանոս Դ ու Գրգ. Անտարզեցիին, և ընտրութիւնը հաւասարապէս յաջող ու վաւերական եղաւ։

6. Այդ զրոյցներէն և փափաքներէն աւելի իրական ու հետաքրքրական է Ասոյ 1342ի ժողովին տուած տեղեկութիւնը՝ թէ «յետ Պահու կաթողիկոսին՝ արքունի հրամանաւ ժողովին արքեպիսկոպոսը, եպիսկոպոսունը, վարդապետը, հարք ուխտից և աւագ երիցունը», որոցմէ դուրս կը մնան միշտ կաթողիկոսօրհնէից «ժողովուրդը»։ «Եւ իւրաքանչիւր ի նոցանէ տայ զանուն ոյր ուրուց և կամի յեպիսկոպոսաց կամ ի վարդապետաց կամ ի հարք ուխտից կամ ի կրօնաւարաց», և ոչ լուկ «եպիսկոպոսաց» դասէն՝ ըստ կաթողիկոսօրհնէից. «և զանուանան զրով տան թագաւորին ընդ կնքով իւրեանց։ Եւ եթէ թագումը իցեն վիճակեալքն, հրամայէ արքայն միաբանել ի վերայ երկուց կամ երկից», համաձայն կաթողիկոսական կարգին։ «Եւ ապա արքայն ընդ իւրում ժողովոյն (խորհրդական իշխանաց) ընտրէ զմի յերեցունց անտի զոր և կամի»։ Ինչ որ եպիսկոպոսական ժողովը պիտի ընէր ըստ կաթողիկոսօրհնէից։

7. Երբ ընտրութիւնը դժուարութեանց կը բախէր, երբեմն խնդիրը կը ջանային լուծել վիճակով, նմանութեամբ առաքելոց՝ զոր տեսանք։ Արարհամու ընտրութեան ժամանակ՝ 607ին՝ երբ նա կը հակառակէր ընդունել պաշտօնը, ապաւինեցան այդ կերպին, «արքիպա վիճակ ըստ սովորութեան իւրեանց. և էր վիճակ աւետարանին այս. իջի ես յերկնից՝ ոչ (զի)

զկամս իմ արարից, այլ զկամս այնորիկ որ առաքեալն զիս»։ այսինքն թէ աւետարանի վրայ վիճակ ձգեցին և եւաւ այդ խորհրդաւոր խօսքը, որոյ ի տես Արարհամ «հաւանեալ և հաստատեալ ի միտս իւր, ձեռնադրի ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն»։ Տես ղեկատուս թէ և ոչ, բայց տեղեկութիւնը հաւանական կը թուի։ Ձի նոյնը պատահեցաւ նաև Կիրակոս վիրապետոյ ընտրութեան առթիւ՝ 1441ին։ Շատերուն առաջարկուեցաւ աթոռը, կ'ըսէ Մեծոփեցին, և մերժեցին։ «Ապա յետ այնորիկ ապաւինեցաք յԱստուած, և միաբանութեամբ սկսաք աղօթիւր և պաղատանք խնդրել յԱստուծոյ՝ տալ մեզ առաջնորդ ըստ կամաց իւրոց»։ Յետ որոյ «արկին վիճակ ի ստոր աւետարան, և եւ վիճակն Կիրակոս հայրապետին. և առանց հակառակութեան եկեալ կանգնեցաւ ի մէջ ահագին ատեսին»։ Ընտրութիւնը յաջողած էր։

8. Ծնորհալին գեղեցիկ առեմաբանութիւն մ'ըրաւ ու թողուց զինքն ընտրող ժողովին տուէ, յորում կ'ակնարկէր իւր տոհմին. կը ներթոյնէր իւր հարազատին ու նախորդին կեանքը. կը ցուցնէր իւր անարժանութիւնը բազմալու հայրապետական աթոռին վրայ, և թէ բռնադատեալ կ'ընդունէր զայն, ապահանձ ընտրող ժողովականաց աղօթից՝։ Սովորական չէին անշուշտ այսպիսի առեմաբանութիւնք, և քիչ են օրինակները, հանգամանօք ալ տարբեր։ Յիշեցինք Դանիելի խօսածը, որ կշտամբական էր, իրեն առաջարկուած պաշտօնէն խուսափելու խօսքը։ Նոյնպիսի էր Ներսիսի խօսածն ալ, միանգամայն շեշտելով իւր անարժանութեան վրայ՝։ Ուրիշ առեմաբաններ ալ եղած են հաւանօրէն, բայց չեն յիշուած։

(Շարունակելի)

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

1. Ձամ. Գ, 87. — 2. Ստեփ. Սիւն. 18. — 3. Աստ. 109. — 4. Mamei, XXV, 1268. — 5. Աստ. 82. — 6. Ռախման, Բ, 16. — 7. Այսարու Հ. Աւել. 216. — 8. Նամակ, 5-28. — 9. Աստ. 84. — 10. փաստ. 38-41. — 11. Նոյն. 69-70.

